

ПЕТРОВА ЦРКВА КОД НОВОГ ПАЗАРА

Конзерваторски радови на архитектури

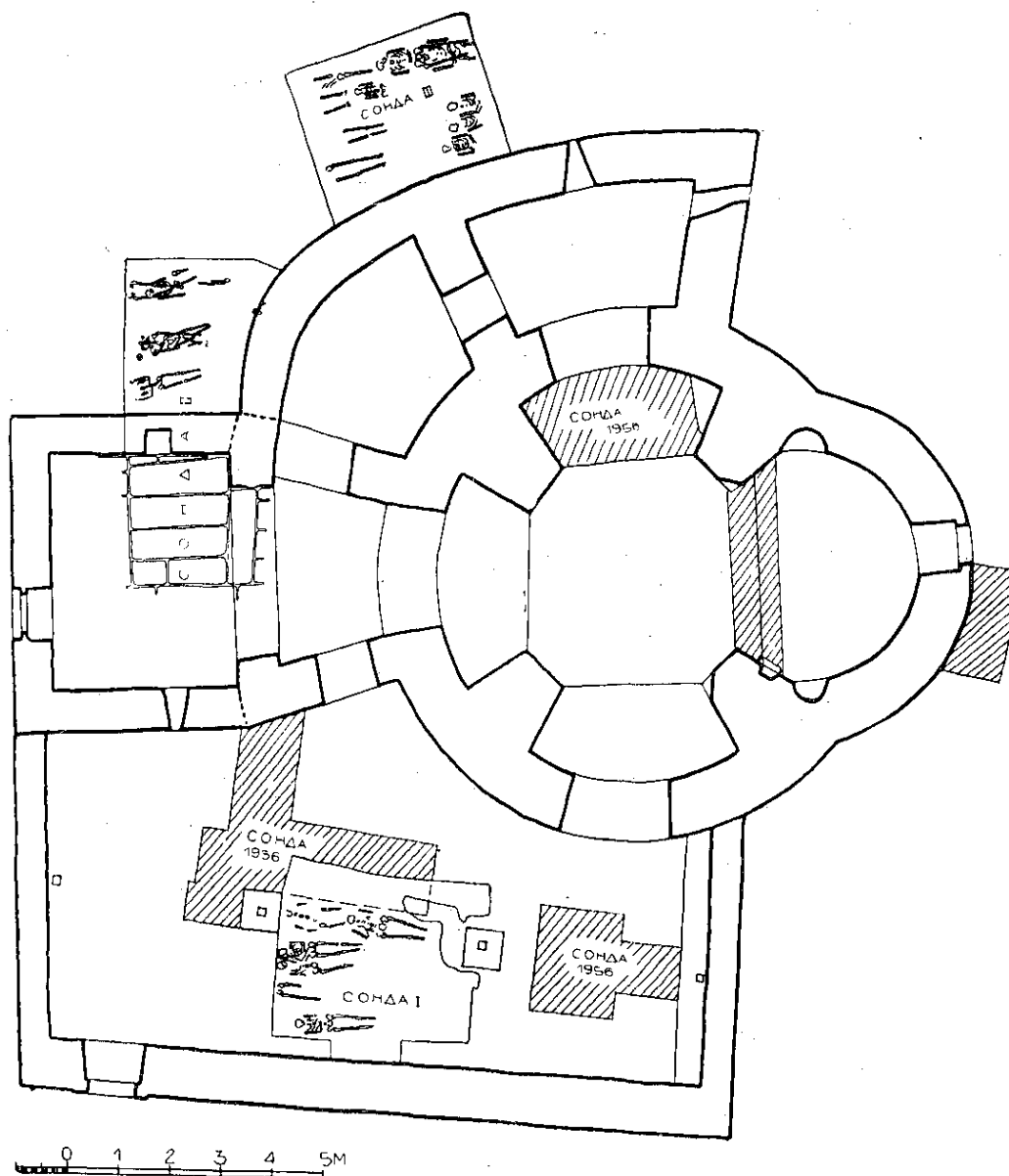
Петрова црква код Новог Пазара представља једини сачувани споменик у Србији из пренемањих времена. Подигнута у области у којој је настала прва држава код Срба, црква светих Апостола (како је раније називана) несумњиво је била укључена у борбу за осамостаљење најранијих држава код Срба. Нажалост, историјски подаци из тих најранијих времена сасвим су оскудни. Пре Стевана Немање, црква св. Апостола била је главно епископско седиште у Расу. Црква се први пут помиње у X веку. Неколико оскудних вести из каснијих времена говоре да је црква припадала охридској архиепископији (у време византијског цара Василија II), а касније барској архиепископији. По доласку у Рас, Стеван Немања је крштен по православном обреду у цркви св. Апостола. За време своје владавине, Стеван Немања је ту одржао сабор против богумила и сабор на коме се одрекао престола. И после оснивања независне рашке архиепископије, при овој цркви је остало седиште рашких епископа. У XV веку рашка епископија уздигнута је на степен митрополије.

Конзерваторски радови, које је изводио Завод за заштиту споменика културе НР Србије, нису имали само за циљ да се ова грађевина обезбеди од даљег пропадања: један од важних задатака био је и испитивање порекла њених облика и осветљавање настанка ове значајне грађевине. Тако су већ прве године рада, 1956, извршена основна испитивања архитектуре под руководством арх. Слободана Денадовића. Неколико сонди у цркви и њеној непосредној близини требало је да дају податке о темељима грађевине и темељима зида спољњег јужног брода, за који се претпостављало да је постојао у време изградње цркве (сл. 1). Следеће године настављена су испитива-

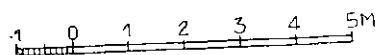
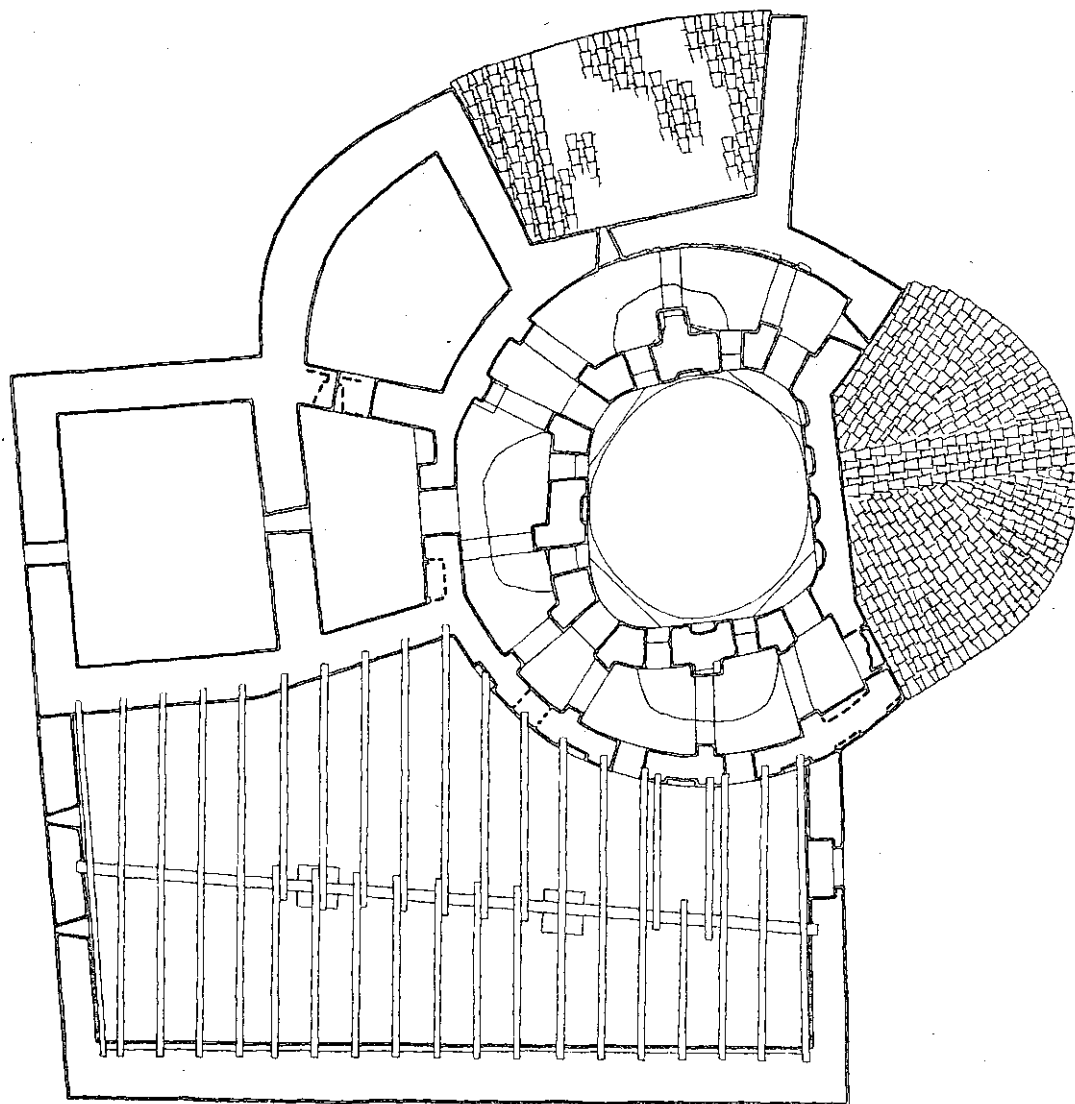
ња архитектуре и започета је конзервација грађевине. Радовима у 1957, 1958, 1960. години руководио је арх. Јован Нешковић. После извршених испитивачких радова могле су се установити главне фазе грађења цркве, мада је доста појединости и даље морало остати неосветљено. Околност да је у сонди II, на¹ углу нартекса и кружног зида цркве, откривен налаз бројних и разноврсних предмета из илирског времена (VI, V век) пружила је шире поље испитивања и проучавања.²

Оно што је било од значаја за усмеравање конзерваторских радова јесу неколико фаза грађења које су установљене после обијања малтера и извршених испитивања. Даћемо најпре кратак преглед свих тих промена и преправки.³

Језгро данашње цркве чине остаци најстарије грађевине. То је централни део, решен у облику крста-четворолиста, уписаног у кружни зид са радијалним зидовима на северној и западној страни. Међутим, од најстарије грађевине очувани су само зидови мале висине. На порушеној грађевини кружне основе извршено је надзиђивање, које је имало карактер обнове. Зидови централног дела данашње грађевине, од доњег реда венаца до темена куполе, заједно са потковичастом галеријом, у ствари су зидови из времена те обнове (сл. 2 и 3). Архитектонски елементи, начин конструкције куполе, употреба тромпи у сводовима конхи, као и употреба бројних ниша на фасадама и у унутрашњости, временски опредељују ову изградњу и указују на период у којем су подизане мање грађевине старохрватске архитектуре. Међутим, од тог давног времена до данас, црква је доживела доста преправки, тако да се грађевина из тог времена није сачувала у целости. Изгледа да су све те преправке настале тек у турском перио-

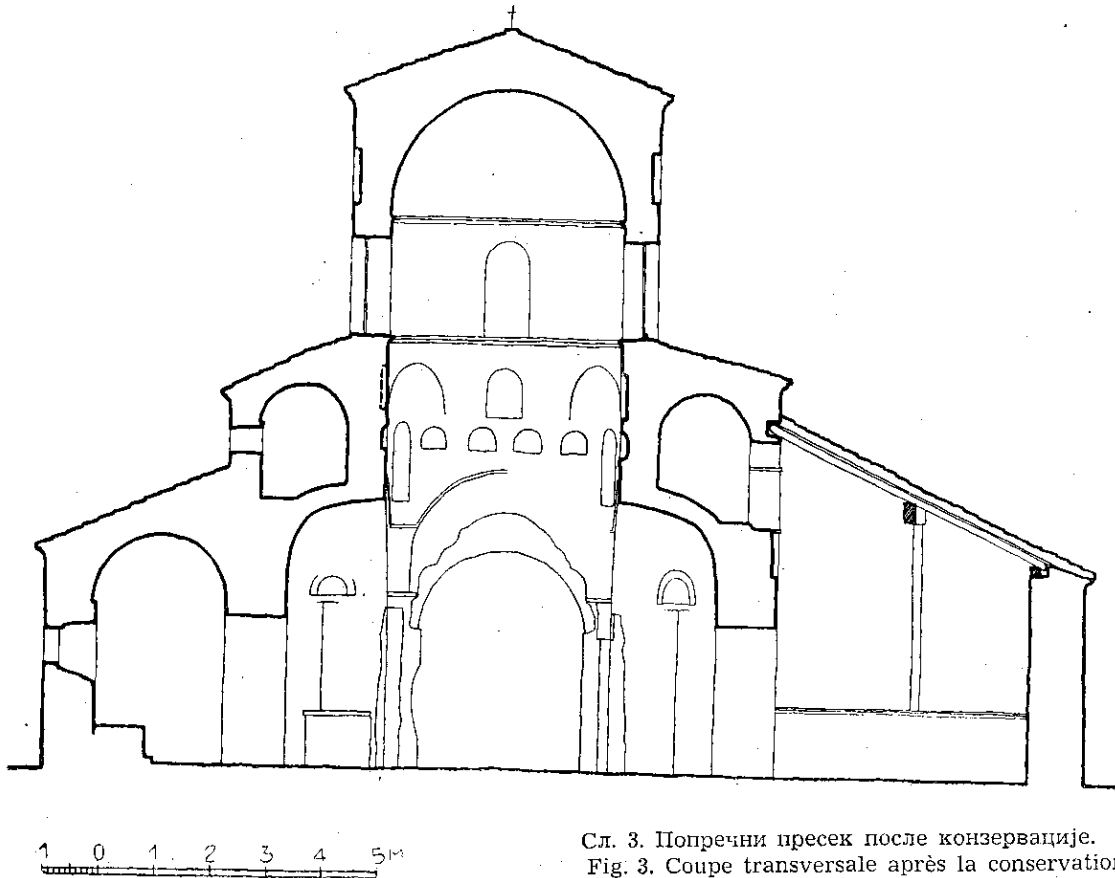
Сл. 1. Основа цркве и положај сонди. Сонде I и II су из 1957 године, а сонда III из 1958. год. Остале сонде су из 1956. год. — Fig. 1. Plan de l'église et emplacements des sondes. Les sondes I et II furent pratiquées en 1957 et la sonde III en 1958; toutes les autres en 1956.

Сл. 2. Основа у висини галерије после конзервације. Нише и отвори на галерији били су зазидани, а на једној страни галерије нису постојали попречни луци пре конзервације. — Fig. 2. Plan à la hauteur de la galerie. Les niches et les baies de la galerie avaient été murées, et d'un côté de la galerie les arcs transversaux n'existaient pas avant la conservation.

ду, и то доградња нартекса уз првобитну западну фасаду, затим презиђивање фасадних зидова (северног) и сводова (галерија). Те преправке нису нигде забележене. Тек обнова грађевине из 1728. године представља прву фазу о којој је остављено помена на мермерној плочи

били крпљени. Нарочито су били у рђавом стању зидови кубета са фасадне стране. Сига је била на многим местима истрошена; поједини делови су касније президани, поједини само закрпљени ћерамидом у малтеру, и преко таквих закрпа омалтерисани. На овим местима ра-

Сл. 3. Попречни пресек после конзервације.
Fig. 3. Coupe transversale après la conservation.

изнад улазних врата. Последња већа поправка извршена је у XIX веку, када је са јужне стране дозидан велики правоугаони простор покривен дрвеном кровном конструкцијом (сл. 4 и 5).

Стање грађевине.

Грађевина се до наших дана сачувала у целини у облику који је добила после последње доградње у XIX веку. Она на себи носи трагове многобројних рушења и преправки, те и очуваност појединих делова није била подједнака.

Зидови су били углавном у добром стању, сем на оним местима где су раније

дило се о ранијим оштећењима која су крпљењем и малтерисањем била заштићена.

У унутрашњости, читава конструкција централног дела била је угрожена пукотинама. Уочене су бројне вертикалне пукотине, које су ишле од калоте кубета на зидове галерије и спуштале се на сводове и зидове конхи. Поједини луци на отворима у кубету били су прилично ослабљени, јер су те пукотине ишле углавном по осовини отвора. Додуше оне нису биле све новијег датума. На извесним местима оне су имале и ширину од више сантимерата, али после малтерисања цркве у XIX веку није било већег размицања зидова.

Што се тиче сводова, мало их се сачувало у оригиналном облику, а већи део је президан касније, у турском периоду. Оригинални сводови бочних конхи и олтарског простора имали су на себи старе пукотине. Сводови касније рађени углавном су добро зидани, сем јужног свода галерије. Рђаво зидање (опеком) и недостатак попречних лукова довели су до слабљења тог свода. Насупрот томе, сви сводови од сиге, президани у турском периоду, били су необично добро озидани. Луци над отворима озидани су такође солидном техником од камена пешчара и представљају изванредно чврсту целину, као и зидови из истог времена.

Дрвена кровна конструкција из XIX века сачувала се у целини али у рђавом стању. Услед влажења са крова, већи део шиндре је иструлео; трулење је такође захватило греде подрожњаче и саме рогове. Рогови су били натрули нарочито на ослонцима. Дрвени ступци и јастуци били су још увек здрави и употребљиви.

Покривач на целој цркви био је од ћерамиде. Доње ћерамиде, олучаре, постављене преко сводова, утапане су у кречни малтер, док су на дрвеној конструкцији постављене директно преко шиндре и дасака. Директног пропуштања воде са крова није било, захваљујући насипу преко сводова. Међутим, велики број ћерамида био је поломљен, олучаре разлабављене, а поклапаче се нису чврсто држале за њих, тако да су по читавом крову испод ћерамида птице градиле своја гнезда.

Темељи цркве били су угрођени влагом услед тога што око цркве није постојао тротоар нити је земљиште било нивелисано. Нарочито велики насип земље био је уз јужни зид цркве. Са западне стране, по целој дужини фасаде, ишао је банак од камених плоча, који је такође задржавао воду. У непосредној близини цркве налазе се надгробни споменици, а уза зидове цркве, скоро са свих страна, такође се ређају гробови. Захваљујући положају који црква заузима, угрођења темеља овим неисправностима нису била велика, јер је терен уздигнут и оцедит.

Под у цркви био је у добром стању. Неравнине пода у ствари су неравнине

камених плоча, али већих денивелација није било. Под на спрату и галерији углавном није постојао. Степеништа за галерију такође више није било, тако да је прилаз на галерију био онемогућен.

Поред ових оштећења, преправке и дограђивања које је овај објекат претрпео у прошлости нису били увек без штете по оригиналност и вредност старије грађевине, која се у архитектури Петрове цркве истиче у први план (сл. 6 и 7).

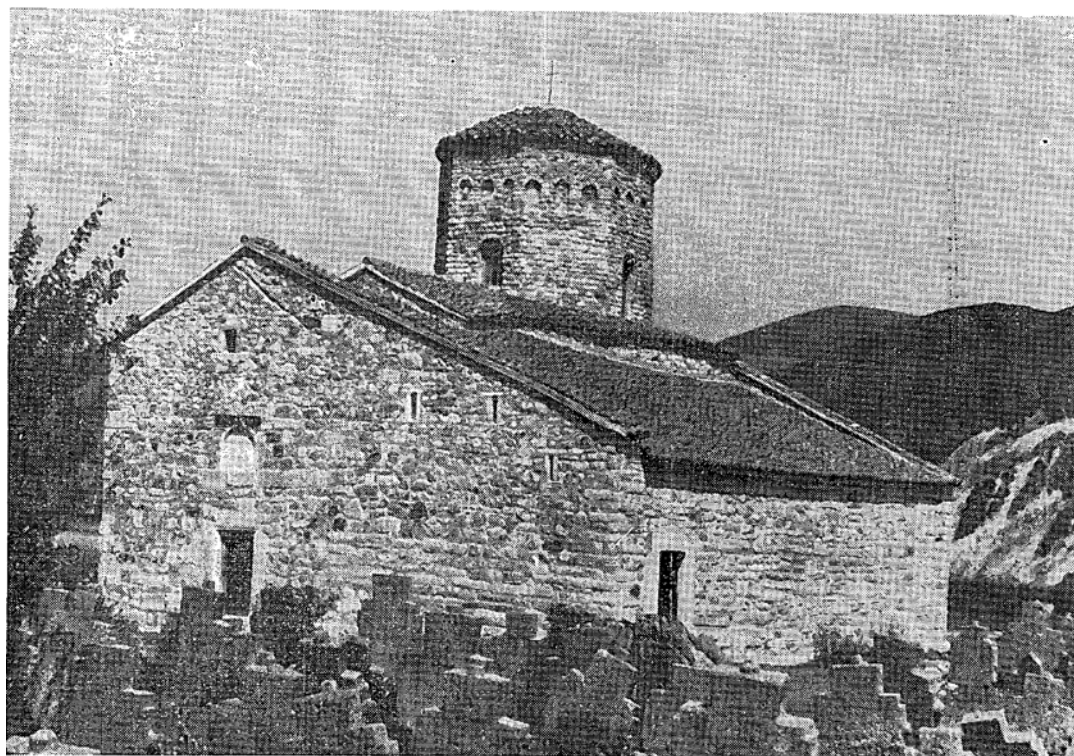
Конзерваторско-рестаураторски радови

Основни проблеми техничког решења заштите ове грађевине били су, најпре, проблем рестаурације спољњег брода цркве на јужној страни, а с тим у вези и рушење дозидане просторије из XIX века, и друго, проблем рестаурације облика који је црква имала у време обнове. Ни за један ни за други проблем нису постојали сви материјални остаци на објекту, те је рестаурација грађевине била неизводљива. С друге стране, многи делови те грађевине, президани у турском периоду, били су солидно озидани, углавном по старим облицима, те је рушење тих зидова било непотребно. Грађевина је, дакле, задржана углавном у облику који је и раније имала са тежњом да се рестаурацијом појединих архитектонских облика нагласи раније решење на свим местима где су за то постојали подаци; да се уклоне само оне касније преправке које су битно мењале карактер грађевине и да се централни део грађевине истакне у кровној реализацији издвајањем изнад свих кровова касније додатих делова; да се изврши осигурање грађевине и конзервација свих оних делова који нису имали бити рестаурирани.

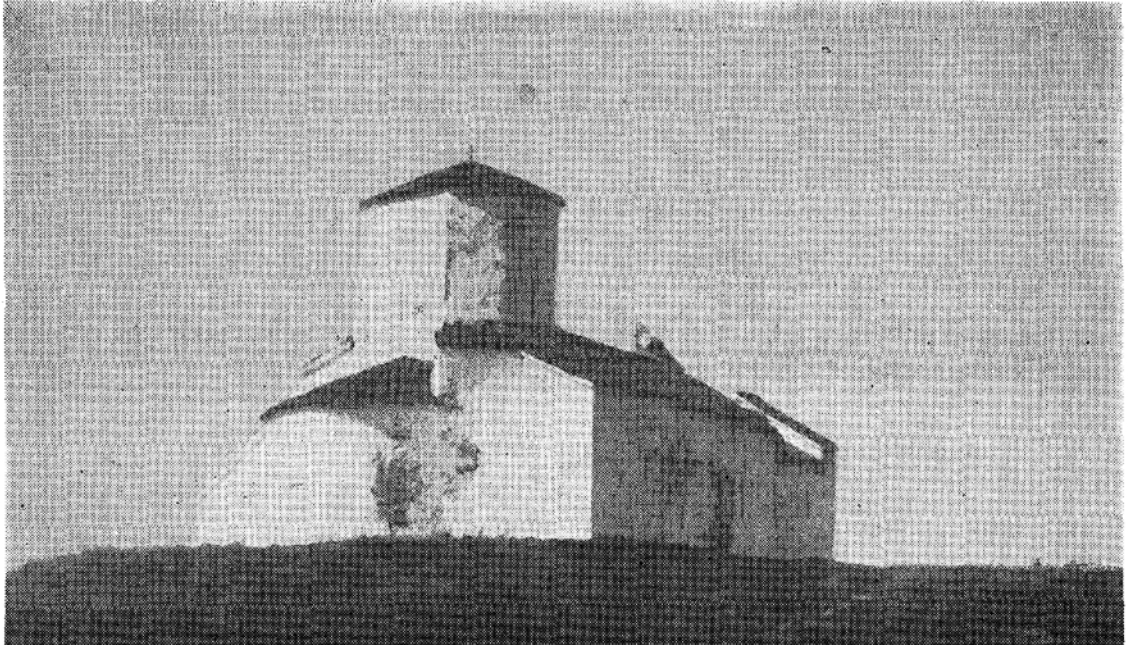
Кровови. — Највећа измена извршена је у решењу кровова. Тако је најпре над северним краком крста порушен зидић из XIX века и кров тог дела спуштен на ниво крова из ранијег времена (сл. 8). Дозидани простор на јужној страни одвојен је од крова централног дела грађевине смањивањем нагиба тог крова. За кровну конструкцију употребљени су здрави делови старе конструкције, а из-

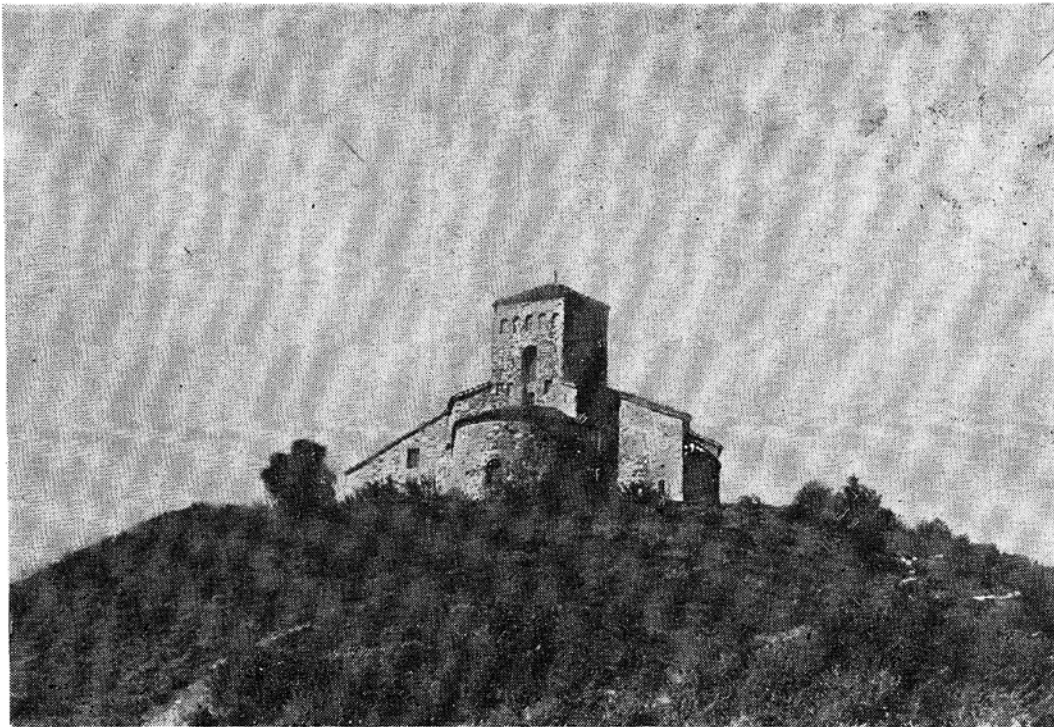
Сл. 4. Југозападни изглед пре конзервације. — Fig. 4. Face sud-ouest avant la conservation.

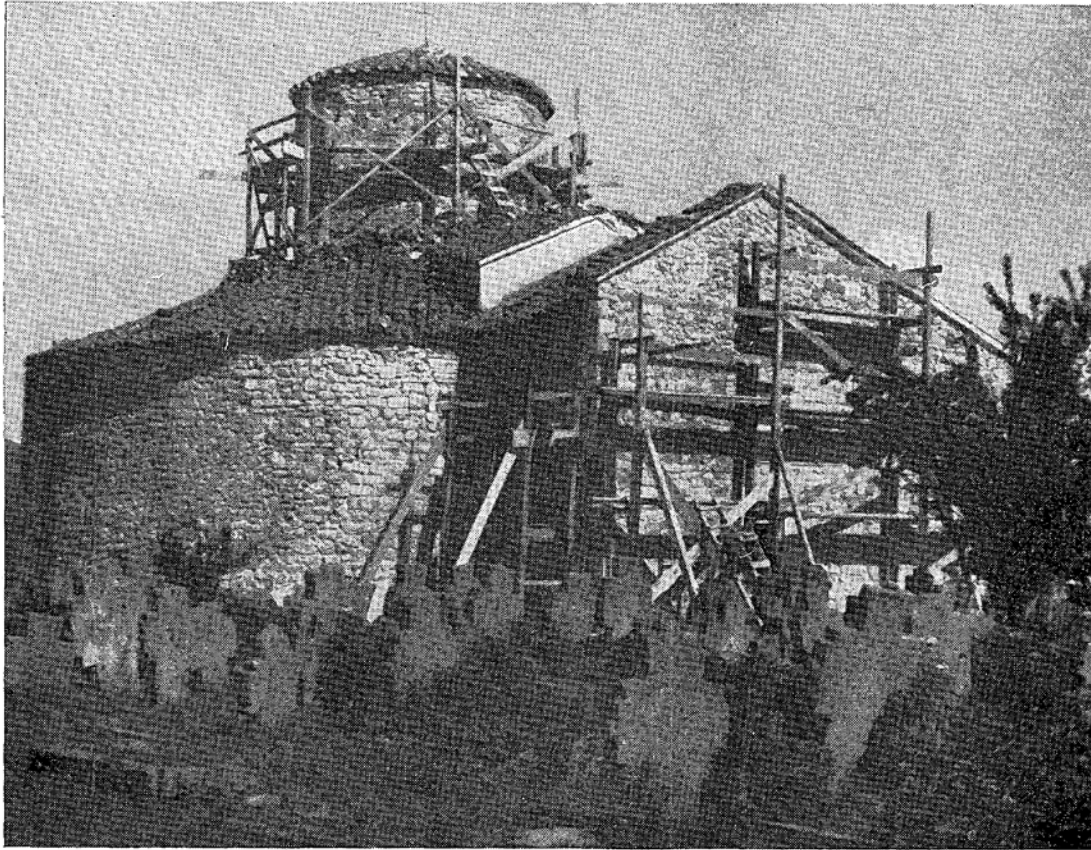
Сл. 5. Југозападни зид после конзервације. — Fig. 5. Face sud-ouest après la conservation.

Сл. 6. Северозападни део пре конзервације. — Fig. 6. Face nord-ouest avant la Conservation.

Сл. 7. Источни изглед после конзервације. — Fig. 7. Face Est après la conservation.

Сл. 8. Северозападни део у току радова. — Fig. 8. Face nord-ouest au cours des travaux.

весни делови замењени новом чамовом грађом. Дрвени ступци и јастуци који носе подрожњачу поново су употребљени (сл. 9). Због неправилности основе тог простора, кров има витоперну површину, што је са земље мало уочљиво. Извршено је потпуно одвајање крова нартекса снижавањем ранијег крова са јужне стране. Скоро изнад свих сводова извршено је скидање каменог насипа: изнад свода галерије да би се ослободили прозори на кубету, а изнад свода апсиде да би се отворио источни прозор на кубету, док је једино на кубету задржан ранији облик крова.

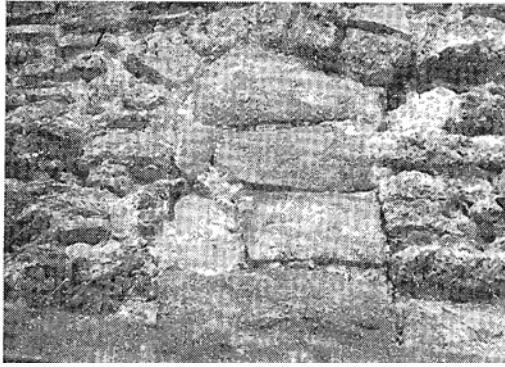
Све ове кровне површине покривене су старом ћерамидом, која је над сводовима утопљена преко насипа у малтер, а на дрвеној кровној конструкцији преко дашчане оплате и тер папира утопљена у блато.

Фасаде. — Још пре радова црква је била омалтерисана и окречена. Извесни

подаци указивали су да је црква пре оправки у турском периоду била омалтерисана. Међутим, од тог времена дошло је до знатних промена, и те промене требало је оставити што видније на грађевини. То је било могуће само ако се црква не малтерише поново, те је такав начин усвојен за целу грађевину. Зидови су очишћени од малтера и офуговани. На појединим местима где је остала спојница по којој су зидови надзидани или президани, она је појачана. И поред оваквог начина обраде, многа презиђивања и преправке још нису довољно уочљиви, али се то ни на који технички начин није могло избећи.

Осигурање конструкције. — Стање зидова и сводова није изискивало веће техничке радове на осигурању грађевине. Међутим, неки зидови, а нарочито зидови на кубету са спољне стране, морали су бити президани. Презиђивање фасада кубета имало је карактер рестаурације

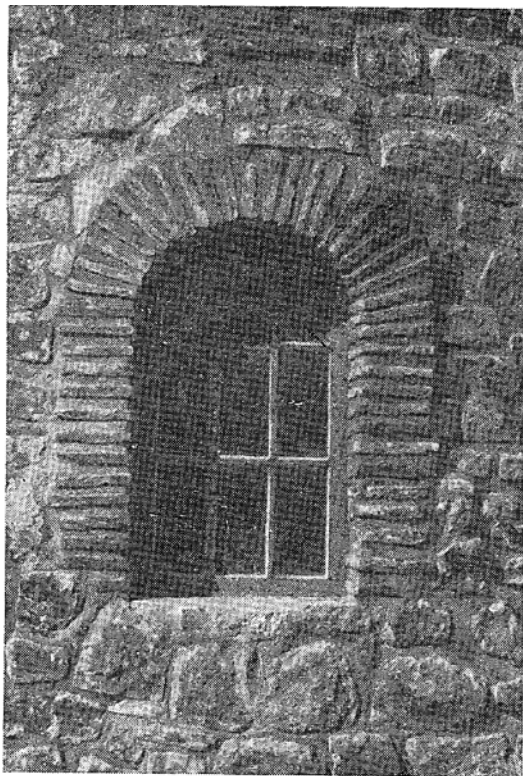

Сл. 10. Зазидана ниша на кубету после обијања малтера. — Fig. 10. Niche murée de la coupole après l'enlèvement du mortier.

ишао изнад прозорског лука, те је садашњи облик прозора на апсиди резултат ових података (сл. 11 и 12).

Већа рестаурација отвора и ниша извршена је на спољњем зиду галерије са јужне стране, где су били сачувани само

Сл. 11. Олтарски прозор после обијања малтера. — Fig. 11. Fenêtre de l'autel après l'enlèvement du mortier.

доњи делови њихови. Задржавањем таквог стања ови изванредно значајни облици обновљене цркве били би скоро потпуно ненаглашени и непознати. Стога је извршена рестаурација једног дела фасаде на тој страни по следећим елементима: остаци ниша на источној фасади цркве истовремени су са отворима и нишама на зиду галерије (сл. 13). И једни и други представљају део обраде грађевине на фасади. Нише су исте величине и рађене су, као и зид, од камена. Нише на источној фасади завршене су полукружним луком од опека. С обзиром да су отвори и нише на зиду галерије део исте композиције, они су на исти начин могли бити завршени, али се постављало питање на којој висини.

Изнад ниша на апсиди ишао је кровни венац апсиде; на истом растојању, вероватно, ишао је вероватно и кровни венац галерије од завршетка отвора и ниша на том делу. Сем тога, на северном зиду остала је једна полукружна ниша испод кровног венца галерије, чији по-

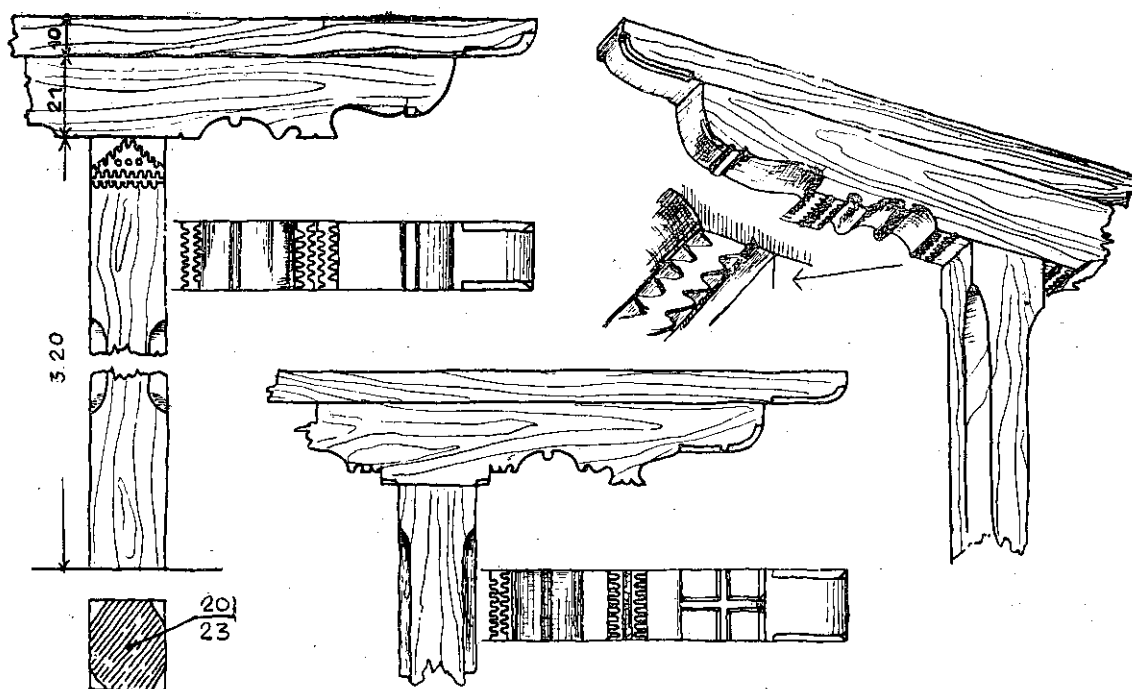
Сл. 12. Олтарски прозор после рестаурације. Fig. 12. Fenêtre de l'autel après la restauration.

са употребом сите истог облика и величине. Истовремено су и неке нише на тамбуру кубета рестауриране.

Да би се обезбедио свод галерије на јужној страни, извршена је рестаурација пиластера и попречних лукова на том делу. Све пукотине у централном делу грађевине испуњене су ињектирањем течног цементног малтера. Вршена су осигурања само северног темеља нартекса, и то због сондажних радова на томе месту. Кад је завршено испитивање, сонда са спољне стране испуњена је набијеним бетоном, на који су темељи легли скоро целом ширином.

Отвори и нише. — Сви отвори и нише који су касније зазидани отворени су. То су углавном отвори и нише у поткуполном простору, као и нише и прозори на кубету (сл. 10). Међутим, извесни отвори су и рестаурирани. Тако је извршена рестаурација олтарског прозора. Овај отвор је био више пута преправљан и смањиван, тако да се пре радова на месту отвора налазио само један мали правоугаони прорез. Све ове испуне уклоњене су једна за другом. Утврдило се да је прозор са унутрашње стране био прези-

дан у турском периоду, а исто тако и горњи део прозора по целој дебљини зида. Шта је остало оригинално? На фасади је пронађен оквир прозора рађен од опеке, и то одмах изнад доње ивице прозора која је била од камена. На супротној страни опека није било. Међутим, уз остатке каменог зида остали су сачувани отисци опека на малтеру, које су на другој страни чиниле оквир прозора. Реконструисана ширина отвора износила је 72 см. Доња ивица је била позната, али горњи део био је президан. Ови су остаци припадали зиду старије грађевине. Употреба опеке за израду лука из тог времена констатована је код лука над пролазом, те се вероватно и овај прозор завршавао полукружним луком од опека. На сачуваним опекама није било трагова евентуалног степенастог сужавања прозора, те се размак између опека могао узети као ширина прозора. Преправке на овом прозору вршене су тек у турском периоду. Значи да је и обновљена грађевина имала прозор на апсиди старије грађевине. Тако је као оријентација за висину тог прозора могла послужити висина венца у апсиди, који је свакако

Сл. 9. Дрвени ступци и јастуци из 19. века, део кровне конструкције јужног дозиданог простора. —
 Fig. 9. Piliers et coussinets en bois datant du XIXe siècle, une partie de la toiture surmontant la construction ajoutée du côté du sud.

Сл. 13. Остаци ниша на југоисточној фасади цркве. — Fig. 13. Vestiges de niches sur la façade sud-est de l'église.

ложај није био независан од решења на јужном зиду галерије. Полукружни лук као завршетак ниша на апсиди и висина нише на зиду галерије са северне стране могли су бар приближно одредити облик и висину истих стилских облика на јужном зиду галерије. Два отвора и једна ниша између њих у горњем делу рестаурирани су према овим елементима, док је на осталим задржано постојеће стање, аз разлику од рестаурираних делова.

Унутрашњост. — Обрада зидова у унутрашњости извршена је на сличан начин као код фасада. На унутрашњим површинама сачувани су остаци фресака, па се постављало питање само обраде празних површина између фресака. Ове површине нису малтерисане, већ су зидови само офуговани. На тај начин сви подаци су остали видни, те и олтарски лук није морао бити рестауриран.

Подови. — Под у цркви, који се већим делом састоји од камених надгробних плоча, задржан је, јер нису постојали никакви сигурни подаци о томе како је он првобитно изгледао. У центру грађевине, испод кубета, постоји једноставно израђена розета од мермерних плоча. Приликом ископавања у северној конхи арх. Ненадовић је пронашао шестоуга-

оне опеке и остатке малтера на њима. Ове су опеке могле припадати деловима ранијег пода. Већи део постојећег пода постављен је 1728. год. па би рестаурација извршена на који било начин имала мање вредности од пода који већ постоји и који је у таквом стању да није изискивао промене.

На галерији није сачуван под из времена обнове. У ствари, правог пода на великом делу галерије није ни било. Изгледа да је првобитни под био од опека и камених плоча у малтеру. Наша поправка извршена је само постављањем камених плоча у малтеру.

Остали радови. — Око цркве нивелисано је земљиште и израђен тротоар од ломљеног камена ширине 1.00 м. У степенишном простору изграђено је лако дрвено степениште за галерију. Ово степениште нема никакав карактер рестаурације, јер нам подаци о ранијем степеништу на том месту нису били познати. Садашње степениште израђено је из два дела: првим се краком долази на један мали подест, а другим краком од тог подеста до отвора на спрату.

У оквиру конзерваторских радова на цркви, извршена је и оправка црквене куће, која се налази југозападно од цркве. Та кућица је препокривена, зидови малтерисани изнутра, а затим израђени подови, те је тако оспособљена за становање.

Простор на коме се црква налази није ограђен. Трагови спољњег зида могли би се искористити да се плато на коме је црква обележи по ивици макар ниским зидомкзнад површине терена.

Арх. Јован Нешковић

Напомене

1. Историјски подаци по др В. Петковићу; Преглед црквених споменика (под Св. Апостоли).

² Предмети пронађени 1957. године у сонди II излагани су на изложби „Илири и Грци“ у Народном музеју у Београду, децембра 1959.

³ Детаљније о испитивачким радовима и проблемима датирања појединих фаза грађења види у чланку „Петрова црква код Новог Пазара“ од истог аутора, објављеном у Зборнику Архитектонског факултета. у Београду.

L'église des Saints Apôtres, connue aujourd'hui comme église de St. Pierre, est le seul monument architectural de Serbie antérieur à la dynastie des Nemanjić. Elle avait servi de siège d'évêché dès le Xe siècle, puis, après la fondation de l'archevêché serbe en 1219, elle fut également le siège des évêques de Raška. Cette église est mentionnée plusieurs fois dans la biographie de Stevan Nemanja, grand joupán de Raška. C'est là qu'il fut baptisé selon le rite orthodoxe, c'est là qu'il convoqua le concile dirigé contre les bogomiles, c'est là encore qu'eut lieu l'assemblée devant laquelle Nemanja abdiqua le trône. L'église fut plusieurs fois détruite et reconstruite; son aspect actuel date de la reconstruction faite au XIXe siècle.

Des *travaux de recherches* sur cette église furent commencés en 1956 par l'Institut chargé de la protection, des monuments historiques de la République Populaire de Serbie, de Beograd. Ces travaux permirent d'établir plusieurs phases importantes dans la vie de cette église. On a découvert notamment les *vestiges du premier édi-fice* qui avait existé en ces lieux, vestiges qui constituent le noyau des fondations circulaires actuelles. Dans l'enceinte du mur circulaire fut inscrite une croix quadrifoliée, dont les branches s'étendaient entre quatre pilastres disposés en diagonale, tandis que du côté extérieur étaient disposés les murs radiaux. La phase suivante est marquée par une *reconstruction de l'église*. La coupole surmontant l'espace central et la galerie circulaire entourant cette coupole de trois côtés sont les seules parties conservées jusqu'à nos jours que nous devons à cette reconstruction. Il est caractéristique de constater des trompes dans les conques et au passage à la base circulaire du tambour de la coupole, ainsi que de nombreuses niches sur les façades et à l'intérieur de l'église. Dans le mur sud de la galerie on a pu constater des niches alternant avec des ouvertures éclairant directement la galerie. L'édifice fut plusieurs fois détruit (les murs de façade surtout) et réparé (la galerie et la forme des toits). Il paraît qu'à l'extérieur les murs de l'église étaient recouverts de mortier, tandis que sur leurs faces intérieures on a découvert des vestiges d'ornements exécutés dans du mortier frais; selon toute apparence, ce n'est que plus tard que l'église fut ornée de fresques. De nos jours, il ne reste que quelques vestiges de plusieurs couches de peinture.

Parmi les modifications importantes datant de *l'époque turque*, citons la reconstruction du

mur circulaire septentrional, la réparation des voûtes et des murs de la galerie, une construction assez spacieuse ajoutée du côté du sud, les niches et les ouvertures murées, des réparations faites sur le nathex et les formes définitives données à toute la toiture.

Le plan de l'ancien édifice n'a pu être établi d'une manière absolue, mais il est possible que l'église avait à l'extérieur la forme de croix libre et que la partie centrale de l'église était entourée d'une nef circulaire. Cependant, nous n'avons pu découvrir les fondations du mur circulaire du côté du sud; probablement, au temps de la reconstruction, une telle nef n'existait pas. Lors de la reconstruction, les autres parties de l'église ne gardèrent pas non plus les solutions de l'ancien édifice. Ainsi, du côté de l'abside d'autel, nous avons découvert les fondations des piliers disposés en cercle, qui avaient soutenu la coupole, tandis que lors de la reconstruction la coupole fut posée sur une base carrée. L'architecture de l'ancien édifice rappelle, la première période byzantine, tandis que les formes de l'église reconstruite, par certains éléments du style et par la manière de construire, rappellent certaines petites églises que nous devons à l'ancienne architecture croate. La reconstruction de l'église peut bien dater du IXe siècle, c'est-à-dire de l'époque où les Serbes re-çurent le christianisme et formèrent leurs premiers Etats. Enfin, les réfections postérieures ont changé l'aspect de l'édifice, mais ses formes essentielles ont été conservées. Etant donné que nous ne disposons pas de toutes les données nécessaires pour une restauration complète, nous nous sommes en général tenus aux formes de l'édifice conservé.

Travaux de conservation — On n'a procédé à la restauration que de certaines formes antérieures (ouvertures et niches dans le mur sud de la galerie); on n'a fait disparaître que les réfections qui modifiaient essentiellement le caractère de l'édifice (le mur au-dessus de la branche septentrionale de la croix); dans la toiture on a rendu visible la séparation entre l'édifice primitif et les constructions ajoutées ultérieurement (pente moins raide du toit recouvrant la construction méridionale, enlèvement des remblais recouvrant les voûtes presque dans toute l'étendue de la toiture) et enfin, on a procédé à la conservation des murs menacés et à la réparation des surfaces intérieures et extérieures des murs.

J. Nešković